

الله اعلم
بما كنا
نقصد



دانشگاه کاشان
دانشکده علوم انسانی
گروه الهیات
پایان نامه

**جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته علوم قرآن و حدیث**

عنوان:

روش تفسیری زواری‌های در تفسیر ترجمه‌الخواص

استاد راهنما:

دکتر حمیدرضا فهیمی تبار

استاد مشاور:

دکتر حسین ستار

توسط:

فاطمه حاجی هادی ریشه

آبان ماه ۱۳۹۲

تقدیم به

حضرت ختمی مرتبت، یگانہ پیام آور سعادت و ہدایت،

حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم،

بدر بیکران عدالت و فضیلت، پیشوای متقیان، قرآن

ناطق،

علی بن ابی طالب (ع)،

یگانہ بانوی عصمت و طہارت، و

پاسداران حقیقی حریم ولایت.

تشکر و قدردانی

حمد بی حد خدای را که نعمت هایش پی در پی و بخشش هایش بزرگ. از باب « من علمنی حرفاً فَقَدْ صَيَّرْتِي عبداً» بر خود لازم می دانم به پاس نعمت های بی بدیل حضرت حق در راستای علم آموزی ام، از تمامی بزرگوارانی که مهربان و صمیمی در تمام لحظات این نوشتار همراه من بودند، تشکر و قدردانی نمایم؛ از همسر، پدر و مادر عزیزم که در این مسیر راه را برای من هموار ساختند، تشکر ویژه دارم.

از استاد فرهیخته و دانشور، جناب آقای دکتر حمید رضا فهیمی تبار که در دوره نگارش این پایان نامه، با راهنمایی های خردمندانه و منش بزرگوارانه ی خویش، صبورانه مرا مورد لطف قرار دادند، بی اندازه سپاسگذارم. از جناب آقای دکتر حسین ستار که مشاور این جانب بودند، و نظرات ارزنده خویش را در اختیار من قرار دادند، تشکر می کنم.

همچنین از تشریک مساعی آقای دکتر مصطفی عباسی مقدم به عنوان استاد داور داخل دانشگاه و دکتر رحمت الله عبدالله زاده به عنوان استاد مدعو خارج از دانشگاه که این پایان نامه را مورد مطالعه قرار داده و در جلسه دفاعیه شرکت نموده اند تشکر می نمایم.

چکیده

روش تفسیری **ترجمة الخواص** زواره‌ای کدام است و جریان‌های کلامی عصری تا چه اندازه بر این تفسیر اثر داشته و تأثیر این تفسیر بر تفاسیر هم عصر آن مانند: منهج الصادقین چیست پرسش‌هایی است که جواب آن‌ها در این پژوهش جست‌وجو می‌شود. تفسیر **ترجمة الخواص** زواره‌ای از جمله تفاسیر امامیه عصر صفویه در قرن ده هجری می‌باشد.

به رغم اینکه غالب این تفسیر بر پایه‌ی روش روایی به رشته تحریر در آمده است، ولی مفسر سعی کرده است که از سایر روش‌های تفسیری مانند: ادبی، عقلی و ...، برای تبیین آیات، نیز بهره بگیرد، بنابراین تفسیر زواره‌ای به روش اجتهادی نزدیک شده است. در این تفسیر باورهای مذهبی، عقاید، تخصص علمی مفسر، گرایش‌های کلامی، فقهی و ادبی؛ که حکایت از اثرپذیری زواره‌ای از جریان عصری وی دارد مشاهده می‌شود. زواره‌ای با بیان موضوعاتی چون: رجعت، ولایت، امامت، ظهور و سایر موضوعات کلامی به دفاع از معتقدات امامیه می‌پردازد.

کلمات کلیدی: قرآن، زواره‌ای، **ترجمة الخواص**، روش‌شناسی، تفسیر.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه.....
۳.....	بخش اول: کلیات
۴.....	فصل اول: مواد و روش ها
۴.....	۱- بیان مسأله.....
۴.....	۲- پیشینه تحقیق.....
۵.....	۳- فرضیه ها.....
۵.....	۴- اهداف.....
۵.....	۵- اهمیت و ارزش.....
۶.....	۶- روش تحقیق.....
۷.....	فصل دوم: تعاریف و اصطلاحات
۷.....	۱- تفسیر.....
۸.....	۲- مبانی تفسیری.....
۱۱.....	۳- گرایش تفسیری.....
۱۱.....	۴- روش های تفسیری.....

- ۱-۴- روش تفسیر مأثور..... ۱۲
- ۲-۴- تفسیر عقلی- اجتهادی ۱۲
- ۱-۲-۴- روش تفسیر قرآن به قرآن ۱۳
- ۲-۲-۴- روش تفسیر ادبی ۱۴
- ۳-۲-۴- روش تفسیر فقهی ۱۵
- ۴-۲-۴- روش تفسیر کلامی ۱۵
- ۵-۲-۴- روش تفسیر عرفانی ۱۶
- ۵-تأویل ۱۶
- ۶- تفسیر به رأی ۱۷
- ۷- اتّجاهات تفسیری..... ۱۸
- ۸- منهج..... ۱۹
- ۹- اصول ۱۹
- ۱۰- قواعد..... ۱۹
- ۱۱- مذاهب ۲۰
- ۱۲- منابع ۲۱
- ۱۳- اثر ۲۱
- ۱۴- حدیث ۲۲
- ۱۵- خبر ۲۳
- ۱۶- روایت..... ۲۳

۱۷- سنّت ۲۴

۱۸- صفویه ۲۵

۱۹- کلام ۲۶

۲۰- جریان کلامی ۲۷

بخش دوم: زیست‌نامه زوارهای و اوضاع اجتماعی و فرهنگی عصر او..... ۲۹

مقدمه ۳۰

فصل اول: اوضاع اجتماعی و فرهنگی عصر زوارهای ۳۱

۱- رسمی شدن مذهب امامیه در عصر صفویه ۳۱

۲- ورود فقهای امامیه به سیاست در عصر صفویه ۳۲

۳- بالا گرفتن نزاع های مذهبی ۳۳

۴- توجه به علوم نقلی ۳۶

۵- رواج اخباریگری ۳۷

۶- رواج فارسی نگاری ۳۸

فصل دوم: زیست‌نامه زوارهای ۴۱

۱- زمان و مکان تولد ۴۱

۲- زادگاه ۴۲

۳- استادان ۴۳

۳-۱- محقق کرکی ۴۴

۳-۲- غیاث الدین ۴۵

- ٤٧.....٤- دوران تحصيل
- ٤٩.....٥- شاگردان
- ٥٠.....٦- معاصران
- ٥٣.....٧- آثار زوارهای
- ٥٣.....٧-١- آثار الاخيار
- ٥٤.....٧-٢- روضة الابرار
- ٥٤.....٧-٣- شرح صحيفه‌ی كامله‌ی سجاديّه
- ٥٥.....٧-٤- ترجمه‌ المناقب
- ٥٦.....٧-٥- كشف الاحتجاج
- ٥٧.....٧-٦- چهل حديث شريف
- ٥٧.....٧-٧- وسيله‌ النّجاة
- ٥٨.....٧-٨- طراوة الطائف
- ٥٨.....٧-٩- لوامع الانوار
- ٦٠.....٧-١٠- عمدة‌المطالب فى ترجمه‌ المناقب
- ٦٠.....٧-١١- خلاصة‌ الروضة
- ٦١.....٧-١٢- مجمع الهدى

- ١٣-٧- حلية الموحّدين ٦٢
- ١٤-٧- خلاصة المناقب ٦٢
- ١٥-٧- فرائد الفوائد ٦٣
- ١٦-٧- مكارم الكرائم ٦٣
- ١٧-٧- مرآة الصفا ٦٤
- ١٨-٧- مفتاح التّجّاح ٦٥
- ١٩-٧- تحفة الدّعوات ٦٦
- ٢٠-٧- ترجمة الجعفرية ٦٧
- ٢١-٧- كتاب المزار ٦٧
- ٢٢-٧- نشر الامان في الاسفار و الاطمان ٦٧
- ٢٣-٧- تفسير ترجمة الاخواص ٦٨
- ٨-وفات ٦٩
- نتيجته ٧١
- بخش سوم: گرایش و روش شناسی تفسیر ترجمة الخواص** ٧٢
- مقدمه ٧٣
- فصل اول: مروری بر تفسیر ترجمة الخواص** ٧٤

- ۱- انگیزه مؤلف..... ۷۴
- ۲- نسخه شناسی..... ۷۵
- ۳- وجه تسمیه تفسیر ترجمه الخواص..... ۷۶
- ۴- سبک تفسیر..... ۷۷
- ۵- منابع تفسیر..... ۷۷
- ۶- گرایش فقهی در ترجمه الخواص..... ۷۹
- ۷- گرایش کلامی..... ۸۳
- ۸- گرایش ادبی..... ۹۰
- فصل دوم: روش شناسی تفسیر ترجمه الخواص..... ۹۳**
- کاربرد ادبیات..... ۹۳
- ۱- تفسیر بر پایه معنای لغوی..... ۹۳
- ۲- تفسیر با استفاده از سیاق..... ۹۴
- ۳- تفسیر با استفاده از معانی و بیان..... ۹۵
- ۴- تفسیر بر پایه قواعد نحوی..... ۹۸
- کاربرد روایات..... ۱۰۱
- کارکرد عقل در تفسیر زواره‌ای..... ۱۰۶
- تفسیر قرآن به قرآن..... ۱۰۷

تأویل در ترجمه الخواص..... ۱۱۱

کار بست علوم عصری ۱۱۴

نتیجه ۱۱۷

نتیجه نهایی ۱۱۸

منابع ۱۱۹

مقدمه

خداوند بزرگ به منظور هدایت و راهنمایی انسان، قرآن را فرو فرستاد و پیامبر(ص) خود را برای تبلیغ معارف و مفاهیم این کتاب هدایت، مبعوث گردانید. حضرت رسول(ص) نخستین مفسر قرآن کریم است و مسلمانان صدر اسلام و صحابیان هرگاه در فهم آیات قرآن دچار مشکل می شدند، به آن حضرت(ص) مراجعه می کردند. بعد از پیامبر(ص) افرادی از صحابه و تابعین مانند: علی(ع)، ابن عباس، ابوسعید خدری، مجاهد، عکرمه و ... به تفسیر قرآن روی آورده و این علم را گسترش دادند. با گسترش روز افزون این علم، تنوع نیز در آن پیدا شد. در نهایت هر مفسری براساس توان و تخصص علمی، تمایلات ذوقی، نیازها و دغدغه های زمانی که در آن زندگی می کرد و روش خویش به این علم روی آورد. نتیجه ی این گرایش ها و روش ها، تألیف تفاسیری با جهت گیری های متفاوت توسط مفسران می باشد. از متقن ترین منابع تبیین و تفسیر قرآن، خود قرآن را می توان نام برد، که شیوه ی اصلی پیامبر(ص) و ائمه(ع) می باشد. بعد از این روش، آنچه که مورد استفاده ی صحابه و تابعین، و به تبع آن ها همه ی مفسران قرار گرفته است، تفسیر قرآن با روایات و احادیث امامان معصوم می باشد. تفسیر *ترجمة الخواص* اثر علی بن حسن زواره ای از جمله تفاسیر عصر صفویه می باشد، که به زبان فارسی نوشته شده است. مفسر از قرآن، روایات، ادبیات، و علوم تجربی برای رسیدن به معنای آیات استفاده کرده است.

یایان نامه حاضر با عنوان «**روش شناسی تفسیر ترجمة الخواص زواره ای**» سعی دارد ضمن

معرفی بیشتر این تفسیر و مفسر آن، به رویکرد و روش تفسیری این تفسیر به طور خاص بپردازد.

این پایان نامه در سه بخش تدوین یافته؛ بخش اول شامل دو فصل کلیات و تعاریف است. در بخش دوم، در فصل اول آن به زیست نامه زواره‌ای پرداخته، و در فصل دوم اوضاع اجتماعی و فرهنگی عصر مفسّر را مورد بررسی قرار داده‌ایم. بخش سوم، شامل دو فصل مروری بر تفسیر ترجمه الخواص، و روش شناسی این تفسیر می باشد.

لازم به ذکر است که از کلیّه این مطالب می خواهیم به این نتیجه دست پیدا کنیم که: روشی که زواره‌ای در این تفسیر در پیش گرفته است، روشی است که سایر مفسران امامیه در تفسیر خود دارند. و آن دفاع قرآنی از معتقدات کلامی- مذهبی با شیوهی اجتهادی و نقل روایت از ائمه اطهار می باشد.

بخش اول

کلیّات

فصل اول: مواد و روش‌ها

۱- بیان مساله

بررسی روش تفسیری زواره‌ای در تفسیر ترجمه‌الخواص از محورهای کاربردی این پژوهش می‌باشد. در این پایان نامه، روش‌های بکار رفته توسط زواره‌ای از جمله استناد به روایت، قرآن، ادبیات، کلام و... پرداخته و مطالب عرفانی و کلامی و فقهی این تفسیر و رویکرد نشان داده می‌شود و همچنین عوامل معرفتی و غیر معرفتی مؤثر بر روش زواره‌ای در تفسیر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲- پیشینه تحقیق

روش‌شناسی تفاسیر مختلف موضوع رساله‌ها، پایان‌نامه‌ها و برخی مقالات پژوهشی، بوده است. اما تاکنون روش‌شناسی تفسیر ترجمه‌الخواص انجام نشده است، و آنچه تاکنون درباره‌ی علی بن حسن زواره‌ای و تفسیر ترجمه‌الخواص نوشته شده در حد اظهار نظری کوتاه یا حداکثر در حد یک مقاله است، از جمله آنها ملک الشعرای بهار در سبک‌شناسی^۱، سعید نفیسی در تاریخ نظم و نثر فارسی^۲ و سادات ناصری در کتاب هزار سال تفسیر فارسی^۳ و مقالات غلامرضا گلی زواره‌ای^۴، که

۱. بهار، محمد تقی، سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، تهران: امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۴۹، ج ۳، ص ۳۰۲.

۲. نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: فروغی، چاپ سوم، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۷۱.

۳. سادات ناصری، حسن، تهران: نشر البرز، چاپ اول، ۱۳۶۹، ص ۷۰۰.

۴. گلی زواره‌ای، غلامرضا، تفسیر ترجمه‌الخواص و سایر آثار و ترجمه‌های علی بن حسن زواره‌ای، پاریس نویسنده پرکاری از عصر صفویه، کتاب ماه دین، شماره ۶۲.

۲- گلی زواره، غلامرضا، تفسیر ترجمه‌الخواص و سایر آثار و ترجمه‌های فخرالدین مولی علی بن حسن زواری.

وی در این مقالات به معرفی زوارهای و آثار وی پرداخته است، و منصور پهلوان^۱ او نیز علاوه بر معرفی زوارهای و آثار وی به تصحیح مقدمه و سوره حمد و بقره‌ی پرداخته است. این معرفی نامه‌ها به شیوه تفسیری مفسر قرن دهم و یازدهم پرداخته‌اند.

۳- فرضیه‌ها

- ۱- روش تفسیری زوارهای روش اجتهادی است.
- ۲- زوارهای در تفسیر خود از معتقدات امامیه دفاع قرآنی کرده است.
- ۳- زوارهای در تفسیر خود از جریانات کلامی دوران صفویه اثر پذیرفته است.
- ۴- تفسیر زوارهای بر روش تفسیری منهج الصادقین اثر گذاشته است.

۴- اهداف

- ۱- شناخت روش تفسیر زوارهای و انگیزه او از نوشتن تفسیر.
- ۲- شناخت شخصیت و موقعیت اجتماعی زوارهای.
- ۳- شناخت عهد زوارهای.
- ۴- اثر پذیری زوارهای از عوامل عصری.
- ۵- اثر گذاری زوارهای بر تفسیر شاگرد او ملافتح الله کاشانی.

۵- اهمیت و ارزش تحقیق

زوارهای از علمای مفسر دوران صفویه است. بررسی روش تفسیر او نشانگر جریانات فکری آن دوره است ما را به شناخت عمیق‌تر جریانات فکری آن دوره نزدیک می‌کند، و از سوی دیگر چگونگی

^۱ پهلوان، منصور، جایگاه ترجمه الخواص در میان تفاسیر قرآن کریم، کتاب ماه دین، شماره ۹۳ و ۹۴.

اثر پذیری زوارهای از جریانات دوران خود را می نمایاند. همچنین تاثیر او را بر تفسیر شاگردش ملاً فتح الله کاشانی نشان می دهد.

از سوی دیگر زوارهای در شهر زواره ساکن بوده است و در عین حال شاگردی از کاشان داشته و خود به ترجمه آثار استاد خود محقق کرکی روی می آورد، این قراین نشان از موقعیت علمی زواره محلّ زیست او در دوران شاه اسماعیل صفوی و فرزندش شاه طهماسب دارد. با روش شناسی تفسیر زوارهای می توان به موقعیت علمی و حتی اجتماعی علی بن حسن نقبی زد.

۶- روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش حاضر روش کتابخانه‌ای و توصیفی و تحلیلی است، که با مراجعه به منابع و گرد آوری مطالب مورد نیاز به توصیف، تبیین و تحلیل موضوع پرداخته خواهد شد.

فصل دوم: تعاریف و اصطلاحات

۱- تفسیر

در مورد ریشه‌ی کلمه تفسیر دو دیدگاه وجود دارد. برخی آن را از ریشه‌ی «فسر» به معنی بیان کردن و توضیح دادن،^۱ آشکار کردن امر پوشیده^۲ و بیان معنای معقول^۳ و برخی آنرا مشتق از «سفر» به معنای کشف و آشکار کردن می دانند. راغب معتقد است دو واژه فسر و سفر در کاربرد متفاوتند؛ اولی در معنای معقول و دومی در اجسام و محسوسات به کار می رود.^۴

تفسیر در اصطلاح، علم نزول آیه و سوره قرآن و داستان‌های آن، دانستن مکی و مدنی، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، خاص و عام، مطلق و مقید و مجمل و مفصل آن است؛^۵ و نیز علمی است که در آن از احوال قرآن از جهت دلالت آن بر مراد خدا به اندازه طاقت بشر، بحث می شود.^۶ شاید بهترین تعریف در تفسیر چنین باشد که تفسیر عبارت است از شناخت مفاد استعمالی آیات قرآن بر مبنای ادبیات عرب، اصول عقلایی محاوره و آشکار نمودن مراد خداوند متعال از آن.^۷ کتاب خداوند،

۱. ابن منظور، ابولفضل جمال الدین محمد بن مکرم الفریقوی المصری، لسان العرب، بیروت: دارصدر، ۱۴۱۴ق، چاپ سوم، ج ۵، ص ۵۵.

۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بی نا، بی جا، بی تا، چاپ اول، ج ۲، ص ۷۸۱.

۳. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین ابن محمد بن فضل، مفردات الالفاظ القران فی غریب القران، تحقیق: صفان ادنان داوودی، دمشق - بیروت: دارالعلم الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق، چاپ اول، ج ۱، ص ۶۳۶.

۴. همان، صص ۴۱۲ و ۶۳۶.

۵. زرکشی، بدر الدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القران، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: دارالتراث، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۸.

۶. زرقانی، محمدعبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القران، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۴.

۷. بابایی، علی اکبر و دیگران، روش شناسی تفسیر قرآن، قم: زیتون، ۱۳۸۵، چاپ دوم، ص ۲۳.

به کمک تفسیر فهمیده می شود و بیان معانی و استخراج احکام و حکمت‌های آن به کمک علم لغت، صرف، نحو و علم بیان صورت می گیرد.^۱

مفسران و دانشمندان علوم قرآنی درباره علم بودن تفسیر اختلاف نظر دارند. ابن عاشور^۲ علم بودن تفسیر را نوعی تسامح می داند و معتقد است که دانشمندان علوم اسلامی قبل از تدوین هر علمی به تفسیر قرآن پرداختند و بر اثر کثرت گفتگو و ممارست در این فن به تدریج دارای ملکه فهم اسلوب‌ها و ظرایف قرآن شدند. آنان از این طریق به مجموعه دانش‌هایی دست یافتند که البته بیشترین ارتباط را با قرآن داشته و به همین دلیل بوده که تفسیر، علم نامیده شد. گروهی دامنه تفسیر را به حدی گسترش داده‌اند که شامل همه علوم قرآنی و علوم مرتبط با دین و شریعت می‌شود. می‌توان گفت، تفسیر تلاشی است که مفسر برای استنباط معنا و مراد از الفاظ قرآن صورت می‌دهد.^۳ مراد ما از تفسیر، در این پایان‌نامه همین معنا خواهد بود.

۲- مبانی تفسیری

واژه مبنا برگرفته از ریشه «بني» و به مفهوم پایه، زیرساخت و اصول بنیادی است.^۴ مبانی جمع واژه مبني و برگرفته از ریشه «بني» و اسم مفعول از بناء و در لغت به معنای قرار، ثبات و عدم تغییر است.^۵ بنابراین مبانی به چیزهایی اطلاق می‌شود که ثابتند و پایه و اساس برای امور دیگر قرار می‌گیرند. این واژه در اصطلاح تفسیری به تعاریف مختلفی بیان شده که برخی را ذکر می‌کنیم:

۱. زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۱۳.

۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر والتنویر، بی تا، بی جا، بی تا، ج ۱، ص ۱۲.

۳. رحمتی، محمد کاظم، (تفسیر)، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۸۲ش، چاپ اول، ج ۷، صص ۶۲۰-۶۲۱.

۴. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم الفریقی المصری، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۸۹.

۵. تهنوی، محمدعلی، کشف اصطلاحات الفنون، مکتبه خیام، ۱۹۶۷م، ج ۱، ص ۱۵۹.